

ТИМКОВА Т. М.

Київський національний лінгвістичний університет

ЛЕКСИЧНІ ОДИНИЦІ, ЩО ПОЗНАЧАЮТЬ АТМОСФЕРНІ ЯВИЩА У ДАВНЬОТЮРКСЬКІЙ МОВІ

У статті йдеться про особливості турецьких лексичних одиниць що позначають *атмосферні явища*, а саме такі лексичні одиниці як *дощ, сніг, хмара, вітер, грім, блискавка, хуртовина, веселка, смерч* у давньотюркській мові.

Ключові слова: концепт, епос, вірування, картина світу.

В статье идет речь об особенностях турецких лексических единиц, которые обозначают *атмосферные явления*, а именно такие лексические единицы как *дождь, снег, туча, гром, молния, метель, радуга, смерч* в древнетюркском языке.

Ключевые слова: концепт, эпос, верование, картина мира.

The article deals with the peculiarities of Turkish lexical units which represent *weather phenomena* including *rain, snow, cloud, wind, thunder, lightning, blizzard, rainbow, tornado* at the ancient Turkish language.

Key Words: concept, epos, belief, picture of the world.

Поняття *концепт* належить національній культурній свідомості, матеріалом для вивчення концептів є пам'ятки народної творчості, що являють собою джерело знань та цінностей нації, скарбницю її культури. Проблема картини світу розглядається у рамках семіотики при вивченні первинних моделюючих систем (мови) та вторинних систем (епосу, міфу, релігії, фольклору, поезії тощо).

Метою даного дослідження є виявлення специфічних особливостей лексичних одиниць що позначають атмосферні явища у давньотюркській мові. **Актуальність** статті пов'язана з необхідністю більш глибокого ознайомлення вітчизняних тюркологів-мовознавців з формами назв атмосферних явищ притаманних давньотюркській мові. **Предметом** дослідження є давній тюркський епос, а його **об'єктом** – лексичні одиниці що позначають *атмосферні явища*, а саме *дощ, сніг, вітер, хмари, грім, блискавка, веселка, хуртовина*, та *смерч* на **матеріалі** давньотюркських рунічних і согдомовних пам'яток VI–X ст., в яких існують згадки про вірування людей стосовно вказаних атмосферних явищ. **Наукова новизна** дослідження полягає у відсутності фундаментальних досліджень даної лексики у сучасному мовознавстві.

Мислення людей моделювало світ у відповідності до їх образу та подоби. Давня людина знаходила знання у собі самій, у своїй підсвідомості, узагальнюючи досвід свого тілесного, душевного та духовного життя. Оскільки всі вищезазначені сфери її життєдіяльності є ізоморфними одна одній, людина відчуває це тим більше, чим менше її підсвідомість обмежена свідомістю. Знання, отримані нею в будь-якій сфері вписувались в єдину, цілісну картину світу.

Завданням даного дослідження є виявлення тих чи інших концептів у давньо-тюркському епосі, опис своєрідності їх внутрішньої структури, висвітлення їх суспільно-історичної, релігійно-естетичної та індивідуально-психологічної зумовленості; викриття безпосередньої формальної, семасіологічно-лінгвістичної семіотичної підвалини.

Слід зазначити, що загальносвітові сюжети найчастіше фрагментарно збереглися в казці, епосі, переказах, міфах і легендах. Саме тому для реконструкції давньотюркського світогляду необхідне вивчення фольклорного багатства тюркських народів у порівняльно-зіставному плані. Узагальнення цього матеріалу дозволить виявити загальні тенденції й закономірності у функціонуванні світогляду, також особливості свідомості представників тюркського світу.

Отже, епос є змістовним, і невіддільним елементом культури, а історична трансляція культурних архетипів – типовий процес. Епос відображає мовну картину світу. Саме перекази, казки, легенди, міфи пов'язувались із обрядами, звичаями, містили моральні норми й естетичні уявлення, об'єднували реальність і фантазії, думки і почуття. У них людина не виділяла себе з природи, і прикладом цього слугують збережені в них сталі уявлення в т. ч. ті, які стосуються атмосферних явищ, та які стали невід'ємною частиною кожного народу.

Легенди, міфи та перекази давніх тюрків дійшли до нас у вигляді окремих уривків, згадувань, розсіяних по різних історичних джерелах, таких як давньотюркські рунічні і согдомовні пам'ятки VI–X ст., китайські, арабські, іранські та інші джерела.

У Гьоктюркських писемних пам'ятках надзвичайно важливе значення має небо; не згадується лише хто створив небо, землю та людство.

Хмари, дощі та сніг. Давні тюрки вважали хмари живими істотами. Головною особливістю та ідеєю тюркського епосу була персоналізація природних явищ в поетичних творах, тому хмари мали

здатність розмовляти, окреме місце та роль відводиться небу. Вірогідно, це бере свій початок, та знаходить пояснення у ісламі та в турецькій міфології, а також пояснюється містичними віруваннями. Спостерігалось явище, коли давні містичні вірування не були вилучені з мови поетичних творів. Наступний вірш давньотюркської доби є найкращим тому зразком:

<i>Agdı bulut kökreyü, Yağmur tolı sekriyü, Kalık anı ügriyü, Kaңça barır belgüsüz.</i>	<i>Bulut kökreyip çıktı, Yağmur, dolu seğirtti, Gök de toplayıp, itti, Nereye gider bilinmez.</i>	“Вийшла хмара ревучи, Почався сильний дощ, Небо надулось, І невідомо, куди піде далі”
---	---	---

[1:267]

Звідси ми бачимо, що давні тюрки вважали дощ, град, хмари та небо живими істотами. Як і у епосі інших давніх тюркських племен гуркіт грому не є волею богів, а вважається вигуками та ревінням хмар. У X та XI ст. у тюркських віруваннях уже не було надлишку містицизму.

Грім та блискавка. Слід зазначити, що таке атмосферне явище як грім у турецькій мові не має окремої лексичної одиниці що його позначає, а передається за допомогою описового словосполучення ‘*gök gürlemesi*’ – “гуркотіння неба”. Можливо, тут ми маємо справу із тим що явище, якого боялись не називали на пряму, а описово, або ж замінювали його назву на іншу. Час від часу ‘*gök gürlemesi*’, тобто грім, фігурує у висловлюваннях про державу, адже грім та блискавка були найсильнішими та найбільш захоплюючими серед усіх явищ природи. Тому тюрки порівнювали (*‘nöbet davulları’*) “вартові барабани” із громом, а прапори із блискавкою. Ці порівняння виражені у наступному давньому тюркському народному вірші:

<i>Bulut kökredi, urdı nevbet tuğı, Yaşın yaşnadı, tarttı Hakan tuğı.</i>	<i>Gökler gürler gibi, vurdu nöbet davulu; Şimşek çakar gibi çıkı, Hakanın tuğı.</i>	“Як небо гримить, гримлять барабани варти, І з’явився, наче спалах блискавки стяг кагана”
---	--	---

[1:270].

Блискавки також часто фігурували у давньотюркських висловлюваннях про війну. Згідно з їх уявленнями, блиск шабель у бою ототожнювався із блискавками. Щоб сказати “нехай засяє твій меч у

нього над головою”, тобто “відрубай йому голову”, говорили: ‘*Yaşnat kılıç başını üze*’, а слово ‘*Yaşnat*’ у давньотюркській мові мало значення “запали блискавку”.

Звуконаслідування гуркоту хмар в уявленнях давніх тюрків можна розподілити на два види. Ми вже розглянули лексичні одиниці що позначали грім, та із наступного вірша можна зрозуміти, що окремі лексичні одиниці існували для позначення хмар, які підіймались вгору, та окремі для позначення неба під час грому:

<p><i>Ördi bulut ingraşu, Aktı akın müngreşü, Kaldı budun tanglaşu, Kökre takı mangraşur!</i></p>	<p><i>Bulut inleyip çıktı, Seller böğrişüp aktı, Halk ise şaşa kaldı, Gökler yine bağrişir!</i></p>	<p>“Вийшла зі стогоном хмара, Потекли із ревінням буйні паводки, Люди ж завмерли від здивування, Небо знов здійняло шум!”</p>
--	---	---

[1:270].

Майстерність автора наведеної строфи визначається способом використання ним афіксу взаємо-сумісного стану $-(t)ş, -(i)ş, -(u)ş, -(ü)ş$, який приєднуючись до дієслів використовується для позначення спільного виконання дії одразу двома або більше суб’єктами, які виражені підметом у реченні. Відтак, основна дія набуває додаткового емоційно забарвленого відтінку: “паводки розревлися в усю силу, хмара розстогналася на весь голос, народ не знав де подітися від здивування”. Відзначимо також те що автор вірша вдало застосовує мнемонічний ефект, що досягається вживанням сполучення приголосних $-ngrş, -nglş$ у двох кінцевих складах кожного рядка вірша і передає інтенсивність бурління нового життя яке приносить весна.

Yılbaşı¹, baharın şimşek dolu bulutları ile başlardı [1:271] – “Новий рік починався із сповненими блискавок весняними хмарами”, адже грім та блискавка – це явища природи, які з’являються з приходом весни. Але існувало чітке розмежування між хмарами весняними та літніми. Ось як описує прихід весни з громом, сильними вітрами та завірюхами знову ж таки анонімний давньо-тюркський народний вірш:

¹ Йдеться про притаманне традиційному землеробському календарному циклові свято весняного рівнодення – Невруз (перс. – новий день, назва свята Нового року), що донині святкується тюркськими народами Середньої Азії.

<p><i>Keldi esin esneyü, Kadhka tükel esneyü, Kirdi budun kasnayu, Kara bulut kökreşür.</i></p>	<p><i>Esin geldi eserek, Tipiye benzeşerek, Halk kaldı titreyerek, Kara bulut kökreşir</i></p>	<p>“Прийшов вранішній вітрець, Повіваючи нарівні з завірюхою, Народ аж остовпів від тремтіння, Чорна хмара реве щосили”.</p>
---	--	--

[1:271].

У цьому вірші у хмар з’являється колір: дощові хмари та хмари з блискавками починають називати ‘*kara bulut*’ “чорні хмари”. У тюркській міфології у чорних хмар були й інші символічні значення: ‘*Büyük bir kahraman veya hükümdar doğarken, onun evi üstüne bir kara bulut da gelir ve bu kutsal çocuğun doğuşunu beklerdi*’ [1:272]. – “Коли народжувався великий герой або правитель, над його домівкою нависала чорна хмара чекаючи народження цієї священної дитини”. У тюркській міфології чорні хмари розподіляються за двома символічними ознаками: 1) *Bir tekkara bulut* – “суцільна чорна хмара”: це були свого роду посланці Бога, вони завжди були присутні, коли народжувались величні воїни. Так хмара була свого роду захисником відважних молодих людей. 2) *Gökyüzünün kara bulutlarla kaplanması* – “небо, зтягнуте чорними хмарами” – мало зовсім інше символічне значення, це було знаком того, що Бог розсердився і хоче послати на землю стихійне лихо.

Держава блакитних тюрків також прирівнювалась до свого роду чорної хмари. У наступному вірші у словах ‘*gökte kara bulut, yerde de devlet*’ – “на небі чорна хмара, а на землі – держава” чорна хмара і держава уподібнюються одна до одної:

<p><i>Kara bulutun yel açar, Urunç bile el açar.</i></p>	<p><i>Kap-kara bulutları, Gökten ancak yel açar, Rüşvet verirsen eğer, Devlet sana il açar</i></p>	<p>Чорні хмари Викличуть лиш вітер із неба, А даси хабара, Держава наділить землею.</p>
--	--	---

[1:272].

Дощі. Дощі, хмари, грім, блискавки та буревії – це явища природи, які не можуть існувати окремо одне від одного. Ще з давніх часів у давньотюркській мові вживалися відмінні лексеми для позначення різновидів дощу. А регіони, в яких часто йшли дощі називали

‘*yağmurcıl yer*’ – “дощове місце”. Про сильний дощ тюрки говорили ‘*kati yağmur*’ – досл. “щільний дощ”; цей вислів використовується і досі у Анатолії. Замість вислову ‘*yağmur dindi*’ “дощ ушух”, давні тюрки говорили ‘*yağmur tindi*’. Слово ‘*çesinti*’ “легкий дощ із мжичкою” з’явилося порівняно недавно. Його відповідник у давньо-тюркську добу – ‘*yağmur tamçurdi*’ – “накрапає дощ”, що походить від дієслова ‘*damlamak*’ – “капати”.

‘*Yaşartgan*’ – “той, що зволожує”, тобто дощ вважався дарунком природи, який зволожував усе навколо. Тому його поява, так само як і в ісламі, вважалась священною, а згадка про нього фігурувала у кожному вірші про весну. У наступному давньо-тюркському вірші і небо представлено у якості живої істоти:

<i>Yağa tursu yağmur, yazılsu çiçek, Kurumuş yığaçtan, salınsu küjek!</i>	<i>Yağa dursun yağmur, yayılsın çiçek, Kurumuş ağaçtan salınsın tomurcuk!</i>	«Хай не вщухає дощ, хай розквітнуть квіти, На засохлих деревах нехай розпускаються бруньки».
---	---	--

[1:274]

Тут ми бачимо, що в давньотюркській мові існували різні лексеми на позначення цвітіння трав та цвітіння дерев *yayılsın çiçek, salınsın tomurcuk*.

Сніг. Сніг є одним із найважливіших мотивів турецької літератури. Давні тюрки вважали сніг одночасно символом чистоти та наївності. Коли ішов сильний сніг, вони говорили ‘*kar kızgurdi*’ – “сніг розгнівався”.

Вітер. У давньотюркському епосі дух вітру в основному символізував бешкетного, забіякуватого, іноді буйного персонажа. Уявити, як виглядає вітер, ніхто не міг, але в деяких дестанах його образ зображувався як неприборканий кінь, звідси легковажних людей або коней до сьогодні називають породженими від вітру

Існує два типи вітрів: 1) *Değişen rüzgarlar* – “змінні вітри”, вони з’являються з навесні і тривають до закінчення літа. 2) *Devamlı rüzgarlar* – “Постійні, регулярні вітри”: більшість з них є холодними вітрами, і тривають вони безперервно впродовж довгого відрізка часу або ж навпаки – недовго [1:299]. Як поява грому та блискавок вважалась початком нового року та весни, так і весняні вітри вважались передвісниками весни.

В Анатолії та Середній Азії, у місцях помешкання уйгурців, осінь з весною були виражені яскравіше. Особливо весняні вітри були добрими вісниками весни; більшість з них з'являлись з півдня, тому тюрки називали їх *'Öngdin Yeli'* [2:63] – “передній вітер”.

У літературі тюркських народів перші згадки про вітер пов'язані з вершинами високих гір та верхівками дерев, адже на них перш за все можна було відчувати вітер. Це яскраво виражено у такому старому тюркському прислів'ї: *'Yıgaç uçunga yel tegir, körklüg kişige söz kelir'* [3:319] – *'Ağaç ucuna yel değer, güzel kişiye söz gelir'* – “До верхівки дерева дістає вітер, до доброї людини – слово”.

У давній тюркській мові та у сучасній турецькій мові слово *yel* має як значення “вітер”, так і значення “міфічна істота”. У знову ж таки старому тюркському прислів'ї говориться таке: *'Kowı er kudhugka kirse, yel alır' kelir'* [3:130], у сучасній турецькій мові це звучить так: *'Talihsiz insan, kuyuya bile girse, yel ve cinler, onu orada bulur ve yukarı çıkarır'* – “Якщо безталанна людина навіть потрапить у колодязь, вітри та духи там її знайдуть та визволять”.

'Tengri yagmur yağtı' – *'Tanrı yağmur yağdırdı'* [1:303] – “Бог послав дощ”; ось цей старий тюркський вислів є яскравим прикладом, що описує вірування згідно з яким тюрки пов'язували із волею бога як появу дощу, так і появу вітру та снігу.

Вірогідно, були певні причини через які тюрки надавали великого значення східним вітрам. Вважалось, що і весняні вітри дули зі сходу. Весну вважали першою порою року, або ж початком року. Саме тому весну називали *'Öngdin'* [1:304], тобто “перша пора року”; а слова *'Öng'* та *'ilgerü'* у давній тюркській мові мали значення “схід”.

Деякі тюркологи перекладають вираз *'Öndgin yeli'* на турецьку мову як *'Doğu rüzgarı'* – “весняний вітер” (досл. “східний вітер”). Вітри, що дули з заходу приносили багато холоду [4:22]. *Kara yel* – “північно-західний вітер”: у турків поява значення цього виразу походить із давніх часів та має міфологічне підґрунтя. Хоча вираз *'Kara yel'* і вживався для позначення холодних та морозних вітрів, що дули з півночі, але значення, що виражає цей вислів, було більш символічним.

Смерч. У турецькій мові для позначення поняття “смерч” використовується слово *'kasırga'*. У Анатолії для позначення цього ж поняття вживалось слово *'buruk'*, яке, вірогідно, походить з давньо-тюркської мови та має значення “закручений”; у діалектах турецької

мови корінь дієслова *'bur-'* має значення *'döndürmek, çevirmek'* – “обертати, вертати, крутити”. Слово *'sorak'*, що використовувалось для позначення поняття “вихор, смерч” також має важливе значення. Дієслово *'sormak'* – “запитувати, питати” у давніх тюркських мовах та в діалектах сучасної турецької мови вживається із значенням “смоктати, всмоктувати, вбирати”. А слова *'sorok, soroy-'* [5:661] – вживались для позначення димарів. У Анатолії ж для позначення вихорів бур та ураганів використовувалось іще одне слово, *'talaz'* – “хвиля”, а в деяких регіонах Анатолії говорили *'kör talaz'* – дослівно “сліпа хвиля”.

Хуртовина. Слово *'tipi'* – “сніжна буря, завірюха” вживається для позначення холодного вітру зі снігом; у давньо-тюркській мові воно звучало як *'tüpi'*, а сніжні та вітряні місцевості називали *'tüpçil yer'*. Аби краще зрозуміти думки та вірування тюрків щодо сніжних бур слід розглянути ось ці два старі тюркські вирази: *'Tütüşmeginçe tüzülmes, tüpirmeginçe açılmas'* – у сучасній турецькій мові це звучить так: *'Kavgasız düzen olmaz, tipisiz hava açmaz'* [3:56–57] – “Без боротьби не буде порядку, без хуртовини не буде погоди”. *'Kalın bulutug tüpi sürer, karangu ışık, urunç açar'* – *'Kalın bulutu tipi sürer, karanlık işleri rüşvet açar'* [3:71.] – “Заметіль жене густі хмари, хабар призводить до темних справ”.

Веселка. Слово *'kuşak'* – “пояс” є коренем, що притаманний лексемі на позначення веселки в рамках майже усіх тюркських культур. Північно-алтайські тюрки називали веселку *'gök küşağı'* – досл. “небесний пояс”, були й такі народи, які називали веселку *'yay'* – “дуга”, *'Tanrı'nın kamçısı'* – “Батіг Бога”, а в Анатолійських регіонах її часто називали *'Al kuşak'* – “червоний пояс”, *'Ala kuşak'* – “барвистий пояс”, *'Al yeşil kuşak'* – “червоно-зелений пояс”, *'Dede kuşağı'* – “пояс предків”, *'Ebe kuşağı'*, *'Ebet kuşağı'* – “пояс повитухи” [1:227].

Такі анатолійські вислови як *'Eleğim sağta'*, *'ineğin sağta'* – це, швидше за все запозичене від арабського *'Alâ'im semâ'* та змінене слово. Поняття *'Keman-ı Şeytan'* тобто *'Şeytanın yayı'* [7:456] – “чортова дуга” запозичене з іранської культури та походить від вислову *'Kavs-i kuzah'*.

'Gök kurtun yelesi' – “Грива небесного вовка”, *'Güneşin kulağı'* – “Вуха сонця”: це вирази, що збереглись із часів прототюркського світу. Киргизи називали веселку *'Gök cele'*, тобто *'Gök yele'* – “небесна грива”.

'Güneşin veya güneş ışıkların kulağı' – “Вуха сонця чи сонячних променів”, так веселку називали Киргизи [5:517]; цей вираз є важливим

з погляду на космологічні вчення тюрків.

Казанські тюрки називали веселку *'Salavat köprüsü'* – “міст до молитви пророку Мухамеду та його роду”. У цьому регіоні, де панував іслам веселку називали також *'Selamet köprüsü'* – “міст до здоров'я, благополуччя”. Чуваські тюрки, що були християнами та язичниками вживали цей ісламський вираз у такому вигляді: *'Azamet-keberri'* та *'Saramat-keberri'* [6:353], тобто вони вважали веселку “мостом, що веде до краю землі”; це вірування існувало і в Європі.

Отже, в основі найдавніших форм давнього епосу лежить властива первісній людині нерозчленованість сприйняття живої й неживої природи, людського та природного світів, уявлення про певну тотожність і речей між собою і речей та людей. Людина переносить свій досвід, свої властивості на навколишній світ. Іншими словами, зіставлення природних і людських подій і образів в уяві носія архаїчної культури значною мірою полегшується антропоморфізацією природи в межах міфологічного сприйняття світу.

Аналіз практичного матеріалу свідчить про те, що різні концепти на позначення атмосферних явищ у епосах різних тюркських народів об'єднуються тим, що з їх допомогою людина пізнає світ навколо себе, а особливо – ту лінгвокультуру, до якої вона належить, а також відображає результати цього пізнання, та передає з їх допомогою накопичений досвід. Звертання до природних мотивів та образів вказує на значну роль традиційного світосприйняття в тюркській міфології, а спостереження за атмосферними явищами, як явищами природи являє собою спробу пізнати їх суть з середини. У результаті аналізу тюркських легенд та міфів нами було виявлено ряд особливостей метафоричної концептуалізації атмосферних явищ.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Ögel Bahaeddin*, Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar) / Ögel Bahaeddin. – II, Türk Tarih Kurumu Basımevi. – Ankara, 1995.
2. *Kutadgu Bilig*. Arat yayım / Kutadgu Bilig, R. Rahmeti. – I, İstanbul, 1947.
3. *Kaşgarlı Mahmud*. Kilisli Rıfat Bey yayını / Kaşgarlı Mahmud. – İstanbul, 1333, B. Altay terc., I–IV, 2005.
4. *Pakarskiy E. K.* Yakut Sözlüğü (türkçesi) / E. K. Pakarskiy. – I, Ankara, 1945.
5. *Юдахин К. К.* Кыргызский Словарь / К. К. Юдахин. – М., 1940.
6. *Radlof W.* Versuch eines Wörterbuches der Türk – Dialecte / W. Radlof. I–IV, St. Pbg., 1893 – 1911.
7. *Анохин А. В.* Материалы по Шаманству у Алтайцев / Андрей Викторович Анохин // SMAE. – IV. – Ленинград, 1924, 1887.
8. *Васильев В. Н.* Изображение Долгано-Якутских духов, как атрибут Шаманства / Виктор Николаевич Васильев // Живая Старина, 1909.
9. *Потанин Г. Н.* Очерки Северо-Западной Монголии / Григорий Николаевич Потанин. – СПб., 1887-1883. – I–IV.